

ISBN : 978-93-83672-76-9

सत्यशोधक अण्णा भाऊ साठे :
अनुभवाचे विद्यापीठ

संपादक

डॉ. रमेश लांडगे
डॉ. सविता कोठावळे
डॉ. कृतिळा खंदारे

ISBN: 978-93-83672-76-9

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN- 978-93-83672-76-9

Editor

Dr. Ramesh Landge डॉ. रमेश लॉडगे
Dr. Savita Kothawale डॉ. सविता कोठावळे
Dr. Kratika Khandare डॉ. कृतिका खंदारे

Publication

Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
www.rjournals.co.in, Email-hitechresearch11@gmail.com
Mob. No. 8149668999

Printing

R.R.Graphics, MIDC, Latur

First Edition - 1st October 2018

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from Dr. Ramesh Landge

३०. अण्णाभाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय
प्रा. संदीप परदेशी १५६
३१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा साहित्यातील समाजवास्तव
खलसे समाधान एकनाथराव १६१
३२. महाराष्ट्र के दलित साहित्य का प्रतिक साहित्य रत्न अन्ना भाऊ साठे
एक खोज.
भुताळे दत्ता मारोती १६६
३३. अण्णा भाऊ साठे : मार्क्सवादी विचारवंत
प्रा. सौ. ललिता सिद्धार्थ हिंगोणेकर १७०
३४. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ती आणि वाङ्मय
ग्रंथपाल - गादेकर पी.सी. १७५
३५. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार
वैशाली श्रीरंग थोरात १८०
३६. अण्णाभाऊ साठे यांचे सामाजिक तत्त्वज्ञान
डॉ. राजेंद्र बगाटे १८७
३७. अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक अण्णा भाऊ साठे
के साहित्य में विद्रोही चेतना
प्रा.डॉ. गोपाळ शंकरराव भोसले १९५
३८. अण्णाभाऊ साठे : व्यक्ति आणि वाङ्मय
बाळासाहेब मधूकरराव सूर्यवंशी १९८
३९. दलित साहित्य आणि अण्णाभाऊ साठे
चव्हाण मदन मानसिंग २०५
४०. अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्यविषयक भूमिका
प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे २०९
४१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील आंबेडकरी विचार
डॉ. आर. एस. पारवे २१६
४२. अण्णाभाऊ साठे- कार्य, साहित्य आणि चळवळ
प्रा.मोहन काळकुटे २२३
४३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील समाज वास्तव
प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी २२८

अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्यविषयक भूमिका

डॉ. दादाराव गुंडरे

मराठी विभाग प्रमुख, शि.म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब ता. कळंब, जि.

उस्मानाबाद

औपचारिक शिक्षण व साहित्याची कुठलीही पूर्वपरंपरा नसलेल्या उपेक्षित समाजस्तरात जन्म घेवून स्वयंप्रेरणेच्या बळावर स्वतःस घडवणाऱ्या व सर्व प्रकारच्या जीवन संघर्षास तोंड देत साहित्य क्षेत्रात आपली नाममुद्रा उमटविणारे लक्षणीय लेखक म्हणून अण्णा भाऊ साठेचा नामोल्लेख करावा लागतो. लोकसाहित्य व तमाशासारख्या लोकविष्काराची समृद्ध परंपरा त्यांच्या मनात रुजलेली होती. अण्णाभाऊ एक जातीवंत कलाकार म्हणून ओळखले जातात. अण्णाभाऊंचे व्यक्तिमत्त्व हे बहुआयामी होते, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू आहेत. आपल्या प्रतिभास्पर्शाने जीवनास मंगलमय करावयास निघालेले ते सहप्रवासी होते. साधारणतः १९४५ पासून त्यांनी लेखनास प्रारंभ केला. त्यांच्यावर कम्युनिस्ट विचारांचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या विचारांचे ते अनुयायी होते. अगदी 'जग बदल घालुनी घाव, सांगुन गेले मला भीमराव' या गीतातून स्पष्ट होते. अण्णा भाऊ साठे हे कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, कवी, प्रयोगशील कलावंत, चळवळीतील सक्रीय कार्यकर्ते, पारंपारिक तमाशास लोकनाट्याचे रूप देवून त्यास जनमानसात प्रतिष्ठा मिळवून देणारे जातीवंत प्रतिभा असणारे शाहीर, कलावंत होते. साहित्यातील बरेच प्रकार समर्थपणे हाताळणारे व अर्वाचीन मराठी साहित्यात अनेक अर्थानी महत्त्वपूर्ण, वैशिष्ट्यपूर्ण व अष्टपैलू प्रतिभा सामर्थ्य असणारे अण्णा भाऊ साठे अधिक परिचीत, प्रतिष्ठीत झाले ते त्यांच्या शाहिरी वाङ्मयामुळे. एक आंतरराष्ट्रीय कलावंत व साहित्यीक म्हणून त्यांची ख्याती आहे.

लोककलेतील शाहिरी ही पारंपारिक स्वरूपाची लोककला आहे. या शाहिरी वाङ्मयात लावणी, पोवाडे, प्रबोधनपर गीते आणि तमाशा या रचना प्रकारांचा समावेश होतो. नृत्य, नाट्य व संगीत यांचा मिलाप असणारी पारंपारिक तमाशाची रचना गण, गवळण, बतावणी आणि वग अशा स्वरूपाची होती. अण्णाभाऊंनी पारंपारिक तमाशाच्या रचनाबंधात बदल करून त्यास जे लोकनाट्याचे नवे वळण, रूप दिले. या लोकनाट्याच्या जडणघडणीत त्यांचे असणारे योगदान तसेच अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये व त्यांच्या कलाविष्कारासंबंधीत एक कलावंत, चळवळीतील कार्यकर्ता म्हणून अंसलेली त्यांची भूमिका किंवा दृष्टीकोन या प्रस्तुत शोधनिबंधातून लक्षात घ्यावयाचा आहे.

लोकनाट्याची पार्श्वभूमी :

ज्या तमाशातून 'लोकनाट्य' हा कलाप्रकार पुढे आला. त्या तमाशाचे प्रारंभीचे बहुतांशी स्वरूप धार्मिक होते. पेशवाईत तमाशा हा प्रकार रसातळाला पोहोचला होता. तमाशात शृंगारिक लावण्यांचे प्राबल्य अधिक होते. तमाशा पाहणे व त्यात काम करणे समाजात हीन दर्जाचे मानले जाई. हे पारंपारिक तमाशातील सर्व दोष घालवण्याचे प्रयत्न करायचे होते. ब्रिटीश राजवटीत तमाशास असलेला राजाश्रय संपल्याने या कलेस उतरती कळा लागली. पुढे महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले सामाजिक सुधारणेचे विचार जनसामान्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी अनुक्रमे 'सत्यशोधकी जलसे' व 'आंबेडकरी जलसेचा' आधार घेतला. याच पार्श्वभूमीवर अण्णाभाऊंनी तमाशा या कलाप्रकारात एक नवीन क्रांती केली. एक लेखक, कलावंत, दिग्दर्शक, संयोजक अशा अनेक नात्यांनी त्यांचा या कलाप्रकाराशी प्रत्यक्ष संबंध होता. तमाशास लाभलेले भ्रष्ट वळण पाहून व्यथित झालेल्या अण्णाभाऊंच्या मनास तमाशास उर्जितावस्था प्राप्त करून देण्याचा ध्यास लाभलेला होता. तमाशा रसिक व कलावंतास सामाजिक प्रतिष्ठा लाभावी ही आस होती. याच प्रेरणेतून त्यांनी 'वैजयंता' ही कादंबरी निर्माण केली. अण्णाभाऊंची लोकनाट्यविषयक भूमिका समजून घेण्यापूर्वी ही पार्श्वभूमी ध्यानात घ्यावी लागते. पारंपारिक तमाशात मूलभूत असे बदल करून लोकनाट्याची जी जडणघडण केली यासंबंधी नारायण सूर्वे म्हणतात, "लोकनाट्य हा शब्दच अण्णाभाऊंनी मराठी मातीत सर्वप्रथम पेरलेला आहे."

लोकनाट्यामागील प्रेरणा :

तमाशाचा आधुनिक अवतार म्हणजे लोकनाट्य. लोकजीवनातील संघर्षाचे जिवंत प्रतिक म्हणजे लोकनाट्य. पारंपारिक तमाशास काळ, परिस्थितीच्या संदर्भानुसार दिलेले नवे रूप म्हणजे लोकनाट्य. म्हणजेच जुन्या प्रकारच्या तमाशास नवा आशय, तंत्र देवून सजवलेला नवा नाट्यप्रकार म्हणजे लोकनाट्य होय. अण्णा भाऊ साठे हे बहुजनांचे शाहीर साम्यवादी पक्षाचे सक्रीय कार्यकर्ते होते. याच्या प्रचार व प्रसारासाठी शाहीर अण्णा भाऊ साठे, ह. ना. गव्हाणकर, शाहीर अमर शेख यांनी 'लालबावटा' या कलापथकाची स्थापना करून महाराष्ट्रभर कार्य केले. लोककलेची फार मोठी परंपरा लाभलेली. तमाशा ही रंजन बोध ही उद्दिष्टे साध्य करणारी बहुजनप्रिय अशी कला आहे. तिचे सामर्थ्य लक्षात घेऊन अण्णा भाऊ साठेनी या लोककलेस लोकानुरंजनासोबत, लोकप्रबोधन, लोकशिक्षणाची जोर देऊन तिला लोकचळवळीचे प्रभावी माध्यम बनविले. याबाबत त्यांनी दाखविलेली कल्पकता खूपच जबरदस्त आहे. तमाशाचे नामांतर 'लोकनाट्य' असे का झाले? याविषयीचा इतिहास पाहिला असता लक्षात येते.

जेव्हा संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीने जोर धरला होता. तेव्हा अण्णाभाऊ लालबावटा कलापथकाद्वारे लोकमत जागृत करीत होते. संधीसाधू, स्वार्थी, राजकारणी यांच्यावर सतत

महाराष्ट्रात राहावी यासाठी लेखणीद्वारे फटकारे ओढीत होते. मुंबई कोणाची हा वाद पेटलेला असताना व जनमत महाराष्ट्राच्या बाजूने जात असलेले पाहून तत्कालीन सरकारने अण्णाभाऊंच्या कलापथकावर व तमाशावर बंदी घातली. अण्णाभाऊंना 'माझी मुंबई' हा वग लाखो कामगारांसमोर सादर करावयाचा होता परंतु घातलेल्या बंदीवर मात करण्यासाठी त्यांनी जी कल्पकता दाखवली ती खूप वाखाणण्याजोगी आहे. तसेच याच घटनेत 'लोकनाट्य' या शब्दाचे जन्मकर्तृत्व दडलेले आहे. कायद्याच्या कचाट्यातही सापडणार नाही व शोरास सव्वाशेर ठरेल अशी नामी युक्ती वापरली. त्यांनी हा वग सादर करण्यापूर्वी स्टेजवरून जाहीर केले की, "भायबाप सरकारने तमाशावर बंदी घातली आहे. म्हणून आज आम्ही आपल्यासमोर 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य सादर करित आहोत." टाळ्यांच्या कडकडाटात व पोलीसांच्या उपस्थितीत याप्रसंगी तमाशाचे लोकनाट्य असे नामकरण करण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. हे लोकनाट्य सादर करून त्यांनी आपला हेतू सफल केला. शासन व कलावंत यांच्यात घडलेल्या या नाट्यातूनच तमाशा या लोककलेस लोकनाट्याची परिमिती लाभली. अण्णा भाऊ साठेंनी मराठी साहित्यास 'लोकनाट्य' या नवीन नाट्यप्रकाराची देणगी दिली. यामागे हा प्रेरक इतिहास असल्याचे समोर येते.

अण्णाभाऊंची लोकनाट्ये व त्यांची आशयसूत्रे :

लोकनाट्याचे जनक ठरलेल्या अण्णाभाऊंनी साधारणपणे १९४५ ते १९६२ या काळात एकूण १४ लोकनाट्ये लिहिली व सादर केली. तसेच रंजन व प्रबोधन हा हेतूही साध्य केला. अशा लोकनाट्यात 'अकलेची गोष्ट, खापन्या चोर, देशभक्त घोटाळे, निवडणूकीतील घोटाळे, कलंत्री, शेठजीचं इलेक्शन, बेकायदेशीर, माझी मुंबई, मूक मिरवणूक, लोकमंत्र्याचा दौरा, पुढारी मिळाला, पेंग्याचं लगन, बिलंदर बुडवे, दुष्काळात तेरावा' यांचा समावेश होतो. जी त्या काळी खूपच गाजली. यातील आशय व अभिव्यक्ती रूपात नाविण्य आहे.

अकलेची गोष्ट मधून मार्क्सच्या विचारांचा धागा गुंफला. हे जग कामगारांच्या श्रमातून तयार झाले असल्याचे बिंबवत मार्क्सचा विचार अर्थात वैचारिक व राजकीय जाणीव जागृतीचा हेतू साध्य केला. खापन्या चोर, बेकायदेशीर व शेठजीचं इलेक्शन ही लोकनाट्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या प्रचारासाठी लिहिली. लोकमंत्र्याचा दौरा व देशभक्त घोटाळे मधून काँग्रेसी तऱ्यांच्या दिखावू धोरणावर टीका केली. 'बिलंदर बुडवे व पेंग्याचं लगन' यात विनोदाच्या माध्यमातून समाजातील अपप्रवृत्तीवर प्रहार केले. विविधतेतून एकात्मतेचे दर्शन घडवणाऱ्या ल. देशपांडे यांच्या राष्ट्रसेवादलाने जे पुढारी पाहिजे हे लोकनाट्य सादर केले त्यास प्रतिसाद म्हणून 'पुढारी मिळाला' हे लोकनाट्य निर्माण केले. राजकीय पार्श्वभूमी लाभलेले, मार्क्सवादी विचारांचा प्रचार करण्यासाठी अर्थात मुंबईच्या चाळ जीवनातील कामगारांना आपल्या दैन्यावस्थेतून बाहेर पडायचे असेल तर संघर्षात्मक मार्गाने जावे लागेल हे सुचित करण्याचे कार्य मूक मिरवणूक मधून केले. याशिवाय अण्णा भाऊ साठेंनी ज्या वगनाट्यातून

लोकनाट्यास जन्म दिला ते माझी मुंबई हे लोकनाट्य संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचा लढा तोंड करण्यासाठी निर्माण केले. गरीब, गिरणी कामगार, कष्टकरी मागसांच्या जीवनाची, त्यांच्या जगण्याची परवड तसेच या परवडीविरुद्ध लढा उभारण्याचे आव्हान केले. मुंबई ही महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग आहे. ही मागणी समर्थपणे मांडतांना म्हटले, "जसे गवडात फुड आणि वाघाला नखं तशी ही मुंबई मराठी मूलखाची आहे" असे ठाम प्रतिपादन केले.

अण्णाभाऊंची लोकनाट्याविषयक रचनातंत्र व भूमिका :

लोकनाट्याचे लेखक, अभिनेता, दिग्दर्शक, निर्माता अशा विविधांगांनी लोकनाट्ये जगलेल्या अण्णाभाऊंची लोकनाट्याविषयक भूमिका किंवा दृष्टीकोन लक्षात घेताना काही नाविन्यपूर्ण बाबी समोर येतात. अण्णाभाऊंनी पारंपारिक तमाशात जे पौराणिक, ऐतिहासिक व धार्मिक विषय होते त्यास फाट दिला. त्यांनागी महागाई, निवडणूका, कर्मविवेकीपणा, काळ्यावनार, टंचाई, दारिद्र्य असे प्रचलित विषय लोकनाट्यात आणले. इथेही अण्णाभाऊंचे पुरोगामित्व सिद्ध होते.

पारंपारिक गणेशवंदनेच्या, गणाच्या जागी छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकमान्य टिळक यांसारख्या लोकनेत्यांना, आदरणीय वाटणाऱ्या संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम यांसारख्या संतकर्वीना केंद्रस्थानी ठेवले. राष्ट्रीय पुरुष, राष्ट्रभूमी, कलावंत, गुणीजन यांना केंद्रस्थानी ठेवून रसिकजनास मानवंदना देण्यासाठी लोकवंदना गायनाची प्रथा सुरू केली. हा बदलही त्यांनी जाणीवपूर्वक केला.

अण्णाभाऊंनी लोकनाट्यातून परंपरागत 'गवळण' प्रकार वगळला. अण्णाभाऊंची सभ्यतेवर, मांगल्यावर श्रद्धा होती. म्हणून हा कलाप्रकार त्यांच्या कलादृष्टीला उचित वाटला नसावा असे डॉ. सदा कन्हाडेंनी म्हटले. गवळणीमधील कृष्ण, सवंगडी, पेंद्या, राधा व तिच्या सख्या गवळणी या सर्वांनाच बगल देत लोकवंदनेनंतर लगेच वग सुरू केला. पारंपारिक तमाशात 'महिला' हा थट्टेचा विषय असायचा परंतु अण्णा भाऊ साठेनी आपल्या लोकनाट्यातून महिलांनाही स्वाभीमान, प्रतिष्ठा असते हे ठामपणे दाखवून दिले.

अण्णाभाऊंनी आपल्या लोकनाट्यात पारंपारिक 'सोंगाड्या'चा पात्रास वगळले. या सोंगाड्याच्या संदर्भात दत्तात्रय पाटील यांनी 'अण्णा भाऊ साठे यांचे शाहिरी वाङ्मय' या पुस्तकात विस्ताराने यावर चर्चा केली आहे. त्यांच्या मते हा बदल समाज जागृतीसाठी मिळालेली देणगीच आहे.

परंपरागत तमाशात असणारा राजा, राणी, सेनापती, प्रधान ही कल्पनारंजक पात्रे वगळून त्याऐवजी गावकरी, शेतकरी, पुढारी, श्रमिक, पाटील अशी वास्तववादी पात्रे आणली. तसेच पारंपारिक तमाशात असणाऱ्या नृत्यप्रधान शृंगारास कमी करून त्या ठिकाणी वर्गसंघर्षाच्या सवाल जवाबांना स्थान दिले. 'पेंग्याचं लगीन' मध्ये राणू व शेतकरी यांच्यात असे मार्मिक सवाल जवाब पहावयास मिळतात. एकूणच लोकवंदना व वग एवढाच तमाशा

ठेवला. 'लोकनाट्य असे नामकरण केले व रूढही केले. हे त्यांचे क्रांतीकारी कार्य नाट्यक्षेत्रातील अण्णाभाऊंचे योगदान मोठे असल्याचे सिद्ध करते.

अण्णाभाऊ संबंधी लोकनाट्य विषयक भूमिका मांडणारी मते अनेक अभ्यासकांनी व्यक्त केली आहेत. यामध्ये शाहिर द. ना. गव्हाणकर लिहितात, "अण्णाभाऊंनी बहुतेक सर्वच लोकनाट्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रचार मोहिमेची गरज म्हणून लिहिली. कामगार, शेतकरी चळवळीने कम्युनिस्ट पक्षाने वा संयुक्त महाराष्ट्र समितीने वेळोवेळी हाती घेतलेल्या मोहिमेतील एक प्रचाराचे साधन म्हणून ते रचले गेले." तसेच 'जनतेची कदर करणारा लोककवी' या आपल्या प्रस्तावनेत डॉ. सदा कऱ्हाडे लिहितात, "अण्णा भाऊ साठे यांचा प्रकृतीपिंडच शाहिरी बाण्याचा होता. मराठी शाहिरी वाङ्मयात त्यांनी तुफान संचार केला. लोकजागृती प्रचारकार्य आणि समुहशक्तीला आवाहन करणे ही त्यांच्या लोकनाट्याची उद्दिष्टे होती. लोकरंजनाबरोबर लोकशिक्षण हे त्यांच्या लोकनाट्याचे साध्य होते." याशिवाय डॉ. एस. एस. भोसले, डॉ. कृष्णा किरवले, डॉ. गंगाधर पानतावणे यांसारख्या अनेकांनी हा दृष्टिकोन मांडला आहे.

अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यात तात्कालिक स्वरूपाचे प्रश्न आहेत. एक उत्कट जीवनाविष्कार म्हणून ही लोकनाट्ये रसिकमनाची पकड घेतात. जसे 'माझी मुंबई' या लोकनाट्यातील प्रश्न तात्कालिक होता. जो आजही सर्वांना भावतो. यामागे त्यांनी तात्कालिक प्रश्नास श्रमिक व भांडवलदार यांच्यातील संघर्षाचे स्वरूप दिले होते. म्हणूनच डॉ. गुरव म्हणतात, "महाराष्ट्राच्या स्वाभीमानाच्या इतिहासाचे एक सोनेरी पान म्हणजे हे लोकनाट्य होय."

निष्कर्ष :

अण्णा भाऊ साठे यांचे मराठी साहित्यात, सांस्कृतिक चळवळीत वैशिष्ट्यपूर्ण असे योगदान आहे. एक जीवनवादी भूमिका स्वीकारून लेखन केल्याने त्यांचे लेखन समाजाभिमुख, वास्तववादी स्वरूपाचे बनले. काळाशी, अनुभवाशी बांधील राहून, समाजपरिवर्तन व क्रांतीसाठी लोकरंजनापेक्षा लोकशिक्षणाची आवश्यकता असते. हे समजून त्यांनी पारंपारिक तमाशा या लोककलेस लोकशिक्षणाकडे वळविण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. त्यासाठी तमाशावर सरकारने घातलेली बंदी ही नामी संधीच ठरली. 'माझी मुंबई' या वगनाट्यासंदर्भात घडलेल्या घटनेने त्यांना लोकनाट्याचे जन्मकर्तृत्व बहाल केले. न्हास पावलेल्या, भ्रष्ट झालेल्या महाराष्ट्रातील तमाशाला मराठी जनतेत पुन्हा मानाचे स्थान प्राप्त करून देणाऱ्या अण्णाभाऊंचे मराठी लोकनाट्याच्या विकासात्मक बदलातील योगदान महत्त्वाचे ठरते.

लोकनाट्यातून जीवन संघर्षाचे, जीवन प्रतिक्रियेचे कमालीचे चित्रण करून रंजन व प्रबोधन हे दोन्ही हेतू साध्य केले. समाजाच्या सुखदुःखाशी, हिताशी स्वतःची नाळ जोडून याच

घारणेशी व विचाराशी इमान राखत लेखनकार्य केले. साहित्याच्या क्षेत्रात लोकनाट्य निर्मितीतून एक नवे पर्व निर्माण केले. लोकनाट्यास एक नवा चेहरा, नवे परिमाण प्राप्त करून दिले. त्यामुळे त्यांची ही निर्मिती आधुनिक मराठी शाहिरी काव्याचे भूषण ठरते.

तमाशाकडे बघण्याचा दृष्टीकोनच बदलला. लोकनाट्याचे विषयही काळानुरूप, काळगामी व कालसापेक्ष असेच घेऊन समाजप्रबोधनाचे बहुमूल्य काम केले. समाज परिवर्तनाशी व राजकीय क्रांतीशी एकरूप होऊन समाजातले चैतन्य फुलवण्याचे काम केले. अण्णाभाऊंच्या लोकनाट्यात 'लोक' हा केंद्रबिंदू आहे व त्याच्या समोवतीचे जग हे आशयद्रव्य आहे. त्याचे स्वरूप प्रामुख्याने राजकीय व आर्थिक असल्याने त्यांची लोकनाट्यसृष्टी अधिकच फुलत गेली. ग्रामीण व नागरी जीवनाच्या प्रश्नाविषयी त्यांनी १४ लोकनाट्ये लिहिली. सर्वसामान्यांना कळेल, रूचेल अशा भाषेतून लोकनाट्य निर्मिती केली. जिच्या मुळाशी साम्यवादी विचारधारा आहे.

लोकनाट्य हा त्यांच्या प्रकृतीला मानवणारा साहित्य प्रकार असून जो त्यांनी ताकदीने हाताळला. सर्व लोकनाट्यांचे प्राणभूत सूत्र व सुर हा लोकप्रबोधन, लोकजागर व लोकपरिवर्तन असा सारखाच आहे. आजही लोकनाट्याचे प्रवर्तक ठरलेल्या अण्णा भाऊ साठेच्या साहित्यिक, सामाजिक व सांस्कृतिक कार्याची नोंद घ्यावीच लागते. अनेक अभ्यासकांनी मांडलेल्या मतातून अण्णाभाऊंचा लोकनाट्यविषयक दृष्टीकोन तर स्पष्टच होतो. तसेच त्यांनी मराठी लोकनाट्य वाङ्मयास दिलेले योगदानही निर्विवादपणे मान्य करावे लागते. साम्यवादी जीवन निष्ठेतून प्रचार करणारे लेखनकार्य झाले. पारंपारिक लोककलेने जुनी कात टाकून एक अभिनव लोकप्रबोधक असे लोकनाट्याचे स्वरूप धारण केले. त्यामुळे त्यांची लोकनाट्ये केवळ रंजनप्रधान न ठरता लोकमत बनविणारी प्रचाररूप विचारधारा बनली. पारंपारिक विचार, श्रद्धा, समजुतींना फाटा देवून नवविचार, प्रबोधनात्मक मुल्यांचा उद्घोष, मार्क्सवादी विचारसरणीचा आग्रही पुरस्कार व मानवतावादी, बहुजनहिताय बहुजनसुखाय ही भूमिका घेऊन त्यांची लोकनाट्ये पुढे येतात.

एकूणच ऐतिहासिक दृष्टीने विचार केला तर महात्मा फुले विचारप्रणित सत्यशोधक जलशांनी १९ व्या शतकात जे वैचारिक जाणीव जागृतीचे कार्य केले तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विचारप्रणित आंबेडकरी जलशांनी २० व्या शतकात सामाजिक चळवळीचे हत्यार म्हणून जे कार्य केले तेच कार्य अण्णा भाऊ साठे यांच्या लोकनाट्यांनी केले आहे. त्यामुळे एका अर्थाने फुले-आंबेडकरांच्या चळवळीचा विकास म्हणून अण्णा भाऊ साठे यांच्या शाहिरीकडे व लोकनाट्याकडे पाहता येते.

संदर्भ :

- १) संपा. प्रा. डॉ. शिवाजी जवळगेकर, 'जननायक अण्णा भाऊ साठे', साहित्यभूषण अण्णा भाऊ साठे कला अकादमी व संशोधन केंद्र लातूर, प्रथमावृत्ती ऑगस्ट २००७.
- २) संपा. चंद्रकांत वानखेडे, 'अण्णाभाऊ साठे साहित्य दर्शन', संकेत प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ०६ डिसेंबर २००७.
- ३) डॉ. नरेंद्र मारवाडे, 'साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे', लोकसाहित्य प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती १ मे २०१०.
- ४) संपा. बळीराम कांबळे, डॉ. नारायण कांबळे, व्यंकट बलांडे, 'कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे : एक चिंतन', चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती डिसेंबर २०१०.